

4-MAVZU. BUDDAVIYLIK DINI

Reja

- 1. Buddaviylik (Buddizm)ning kelib chiqishi.**
- 2. Buddaviylik ta'limoti.**
- 3. Buddaviylikning Markaziy Osiyoga kirib kelishi.**

Tayanch soʻz va atamalar: Buddha, Siddxartxa Gautama, Buddaviylik, Botxa, Botxisatva, Maxayana va xinayana, Stupa, Meditastiya, Nirvana, Sansara

1. Buddaviylik (Buddizm)ning kelib chiqishi

Buddaviylik (Buddizm) – uchta dunyo dinlari ichida eng qadimiysi hisoblanib, miloddan avvalgi VI-V asrlarda Hindistonda vujudga kelgan. Bu dinga eʼtiqod qiluvchilar, asosan, Janubiy, Janubi-Sharqiy va Sharqiy Osiyo mamlakatlarida, Shri Lanka, Hindiston, Nepal, Butan, Xitoy, Singapur, Malayziya, Indoneziya, Mongoliya, Koreya, Vetnam, Yaponiya, Kombodja, Birma, Tayland, Laosda va qisman Evropa va Amerika qitʼalarida, Rossiyaning shimoliy mintaqalari - Buryatiya, Qalmiqiyada istiqomat qiladilar.

Hozirgi kunda dunyoda buddaviylar soni 750 mln.ga yaqin boʻlib, ulardan 1 mln.ga yaqini monaxlardir.

Buddaviylikni din yoki falsafa, mafkura yoki madaniyat qonunlari toʻplami yoki hayot tarzi deb baholash mumkin.

Buddaviylik asoschisi haqida xabar beruvchi folklor va badiiy adabiyotlar uni Siddxartxa Gautama, Shakyamuni, Buddha, Tadxagata, Djipa, Bxagavan kabi ismlar bilan zikr etadilar. Bu ismlarning maʼnolari quyidagicha: Siddxartxa - shaxsiy ismi, Gautama - urugʻ ismi, Shakyamuni - shaklar yoki shakiya qabilasidan chiqqan donishmand, Buddha - nurlangan, Tadxagata - shunday qilib, shunday ketgan, Djina - gʻolib, Bxagavan - tantana qiluvchi. Bu ismlar ichida eng mashhuri Buddha ismi boʻlib, uning ismidan dinga buddaviylik nomi berilgan.

Hozirgi kunda Buddaning beshta biografiyasi maʼlumdir: “Maxavostu” – milodning II asrida yozilgan, “Lalitavistara” - milodning II-III asrlarida yuzaga kelgan, “Buddaxacharita” - Buddha faylasuflaridan biri Ashvagxoshey tomonidan milodning I-II asrlarida yaratilgan, “Nidanakatxa” – milodning I asrida yozilgan va “Abnixishkramansutra”.

Budda mil. avv. 563 yilda tugʻilib, 483 yilda vafot etgan. Siddxartxa Shakya qabilasining podshosi Shuddxodananing oʻgʻli edi. Uning saroyi Himolay togʻlari etagida Kapilavasti degan qishloqda boʻlgan (hozirda Nepal hududida). Onasi - malika Mayya. Podshoh oʻgʻlini orzu-havaslar ogʻushida tarbiyalab, uni hech bir kamchiliksiz katta qiladi. Siddxartxa ulgʻayib qoʻshni podshohlardan birining qizi Yashadxaraga uylanadi va oʻgʻil koʻrib, unga Raxula deb ism qoʻyadi.

Hech bir qiyinchilik va kamchilik koʻrmay oʻsgan Siddxartxa bir kuni keksa chol, bemor hamda ogʻir mehnatli rohibni uchratadi, va nihoyat, bir kishining vafotiga guvoh boʻladi. Bundan qattiq taʼsirlangan shahzoda insoniyatni qiyinchilik va azobdan qutqarish yoʻllarini axtarib saroyini tashlab ketadi. Bu vaqtda u 30 yoshda

edi. U besh rohib bilan qishloqma - qishloq kezib yuradi. Ko'p vaqt bu rohiblarga hamrohlik qilib, ularning yo'llarida ma'lum maqsad yo'qligini, bu yo'l o'z oldiga qo'ygan maqsadi – insoniyatni azob uqubatdan qutqarishga olib bormasligini anglaydi va rohiblar jamoasidan ajraladi.

U chakalakzor o'rmonlarda kezib, charchab bir daraxtning tagida dam olish uchun o'tiradi va o'zicha, to haqiqatni topmaguncha shu erdan turmaslikka qaror qiladi.

Bu o'tirishning 49-kuni uning qalbidan "Sen haqiqatni topding" degan sado keladi. Shu paytda uning ko'z oldida butun borliq namoyon bo'ladi. U hamma joyda shoshilinch qayoqqadir intilishni ko'radi. hech bir joyda osudalik yo'q edi. Hayot nihoyasiz uzoqlikni ko'zlab o'tib ketayotgan edi. Inson aqli etmas bir kuch. Trishna - yashash, mavjud bo'lish umidi barchani tinchini buzari, halok qilari va yana qayta yaratardi. Mana endi Buddha kimga qarshi kurashish kerakligini angladi. Shu ondan u Buddha – "nurlangan" deb ataldi. U tagida o'tirgan daraxt esa – "nurlangan daraxt" - Botxa deb atala boshladi.

Budda o'zining birinchi da'vatini Varanasi yaqinidagi Rishipatana bog'ida, o'zining besh rohib do'stlariga qildi va ular uning birinchi shogirdlari bo'ldilar.

Shu kundan boshlab Buddha o'z shogirdlari bilan qishloqma-qishloq yurib o'z ta'limotni tarqatib, o'ziga yangi izdoshlar orttiradi. Buddha 40 yil davomida o'z ta'limotini Hindistonning turli joylariga etkazadi va 80 yoshida Kushtnagara degan joyda dunyodan o'tdi. Uning jasi, hind udumiga ko'ra, u erda kuydirilib, uning xoki 8 ta budda jamoalariga bo'lib yuborildi va har bir jamoa uni dafn etgan joyida ibodatxona barpo etishgan.

Buddaning hayoti haqida turli afsonalar ham to'qilgan. Bu afsonalarda aytilishicha, Buddha ko'p yillar davomida Er yuzidagi turli mavjudotlar qiyofasida qayta tug'ilgan: 84 marta ruhoni, 58 marta podshoh, 24 marta rohib, 13 marta savdogar, 18 marta maymun, 12 marta tovuq, 8 marta g'oz, 6 marta fil, shuningdek, baliq, qurbaqa, kalamush, quyon kabi qiyofalarda qayta tug'ilgan. Jami 550 marta qayta tug'ilgan. U doimo qayerda, qay qiyofada tug'ilishini o'ziga o'zi belgilagan.

So'nggi marta uni xudolar insoniyatni to'g'ri yo'lga boshlashi uchun inson qiyofasida yaratganlar. Bu afsonalarning ba'zilariga ko'ra, Er yuzida Gautamaga qadar 6 ta budda o'tgan. Shuning uchun buddaviylikning ba'zi muqaddas joylarida 7 ta ibodatxona barpo etilgan. 7 ta Botxa daraxti o'tkazilgan. Ba'zi afsonalar 24 ta Buddha avlodi o'tgan desa, ayrimlari minglab Buddalar o'tgan deb da'vo qiladi.

2. Buddaviylik ta'limoti Buddaviylik qadimiy hind diniy-falsafiy ta'limotlari asosida vujudga kelgan, amaliyot va nazariyotdan iborat diniy tizimdir. Buddha yangi diniy qonun-qoidalar, rasm-rusumlar ishlab chiqmagan. Balki har bir inson tug'ilish va o'lim mashaqqatlaridan qutilishi uchun amal qilishi lozim bo'lgan bir necha ko'rsatmalarni ishlab chiqdi, xolos. Uning ta'limoti insoning hayolida, ishlarida va o'zini tutishida samimiy olijanoblik g'oyasini ilgari suradi. U vedalardagi gunohsizlik ta'limotini inkor qildi, hayvonlarni qonli suratda qurbonlik qilishni qoraladi, varna (kasta) tizimini va undagi ruhoniylarning boshqalardan ustunligini inkor qildi.

Budda oliy yaratuvchi kuchning borligiga shubha va ishonchsizlik bildirgan.

Uning fikricha, eng muhimi insonning shaxsiy kamoloti va ezgu hayot kechirishidir.

Budda ta'limotining asosi "hayot – bu azob-uqubat" va "najot yo'li mavjud" degan g'oyadir. Buddaviylik qonuniyatlariga ko'ra, inson o'ziga moslashgan mavjudot bo'lib, o'zida tug'iladi, o'zini-o'zi halok qiladi yoki qutqaradi. Bu narsa Buddaning ilk da'vatida mujassamlashgan 4 haqiqatda o'z ifodasini topgan.

Birinchi haqiqat - "Azob-uqubat mavjuddir" har bir tirik jon boshidan kechiradi, shuning uchun har qanday hayot – qiynoq, azob-uqubatdir.

Tug'ilish – qiynoq, kasallik – qiynoq, o'lim – qiynoq, yomon narsaga duch kelish – qiynoq, yaxshi narsadan ayrilish – qiynoq, yomon narsadan ayrilish – qiynoq, o'zi xohlagan narsaga ega bo'lmalik – qiynoq. Dunyo tuzilishining asosiy qonuni bir-biriga bog'liqlik. Hech bir narsa ma'lum sababsiz yaralmaydi. Lekin har bir hodisa yoki harakatning birlamchi sababini aniqlash mumkin emas. Shuning uchun buddaviylik dunyoni shu holicha qabul qilishga chaqiradi.

Buddaviylik ta'limotiga ko'ra, har qanday narsa yoki hodisa u hoh moddiy, xoh ma'naviy bo'lsin, *dxarma* (element)lardan tuzilgan. Bu elementlar esa o'z xususiyatiga ko'ra, harakatsiz bo'lib, ularni harakatlantiruvchi kuch insonning xayol va so'zlaridir. Ob'ektiv haqiqat bu doimiy ravishda o'zgarib turuvchi dxarmalar oqimidir. Harakatdagi dxarmalar mavjudligining 5 formasi – tana, sezgi, his-tuyg'u, harakat, anglashni yaratadi. Bu besh forma insonni tashkil qiladi. Inson ular yordamida yashaydi va borliq bilan aloqa qiladi, yaxshi yoki yomon ishlarni bajaradi. Bu narsa insonning o'limi bilan tugallanadi. Insonni tashkil qiluvchi besh forma (*skandx*) o'z navbatida qayta tug'iladi. Yangi tananing xususiyatlari asos bo'luvchi besh natijani beradi: faoliyat, gumrohlik, xohish, istak va norma. Bu jarayon "hayot g'ildiragi"ni tashkil qiladi. "Hayot g'ildiragi"da doimiy ravishda aylanib, inson abadiy qiynoqqa duchor bo'ladi.

Ikkinchi haqiqat - "qiynoqlarning sabablari mavjuddir". Inson moddiy narsalar yoki ma'naviy qadriyatlardan foydalanib, ularni haqiqiy va doimiy deb hisoblaydi hamda doimo ularga ega bo'lishga intiladi. Bu intilish hayot davomiyligiga olib boradi. Yaxshi yoki yomon niyatlardan tuzilgan hayot daryosi, orzular va intilishlar sababli kelajak hayot uchun karma hozirlaydi. Demak, qayta tug'ilish, yangitdan qiynoqlarga duchor bo'lish davom etadi. Buddaviylar fikricha, Buddadan keyin hech kim Nirvana holatiga erisha olmagan.

Uchinchi haqiqat - "qiynoqlarni tugatish mumkin". Yaxshi yoki yomon niyatlar, intilishlardan butunlay uzilish Nirvana holatiga to'g'ri keladi. Bu holatda inson qayta tug'ilishdan to'xtaydi. Nirvana holati, buddaviylar fikricha, "hayot g'ildiragidan" tashqariga chiqish, "men" degan fikrdan ajralib, insonning hissiy tuyg'ullarini to'la tugatishdir.

To'rtinchi haqiqat - qiynoqlardan qutilish yo'li mavjuddir. Bu yo'l - "Sakkizta narsaga amal qilish, to'g'ri tushunish, to'g'ri harakat qilish, to'g'ri muomalada bo'lish, fikrni to'g'ri jamlash". Bu yo'ldan borgan inson Budda yo'lini tutadi.

Bu sakkiz narsaga amal qilish meditatiya deb nomlanadi. Buddaviylik ta'limoti asosan uch qismdan iborat: meditatiya, axloq normalari, donishmandlik.

1. Meditatiya deganda quyidagilar tushuniladi:

– To‘g‘ri tushunish (e‘tiqod qilish) – Buddaning birinchi da‘vatida yuritilgan so‘z to‘rt haqiqatni bilish va unga ishonish;

– To‘g‘ri niyat qilish – dunyoviy lazzat-halovatlardan xalos bo‘lishga, keraksiz fikrlar va boshqalarga zarar etkazib qo‘yishdan saqlanishga intilish;

– To‘g‘ri o‘zini tutish – o‘zingniki bo‘lmagan narsani olmaslik, ortiqcha hissiyotga berilmaslik;

– To‘g‘ri anglash – o‘z tanasi va ruhiga o‘zini yo‘qotib qo‘ymaydigan darajada nazoratda bo‘lish hamda bunda ehtirosalar va iztiroblarga chek qo‘yish;

– To‘g‘ri harakat qilish – o‘zidagi yomon tuyg‘ularni jilovlash hamda ezgu tuyg‘ular va harakatlarni rivojlantirish;

– To‘g‘ri hayot kechirish – noma‘qul hayot tarzidan saqlanish;

– To‘g‘ri fikr yuritish – kamolotning to‘rt bosqichini ketma-ket bosib o‘tish;

– To‘g‘ri gapirish – yolg‘ondan, tuhmatdan, haqoratdan va befoyda gaplardan saqlanish.

2. Axloq normalari – bu Buddha “Pancha Shila” besh nasihati:

– Qotillikdan saqlanish;

– O‘g‘rilikdan saqlanish;

– Gumrohlikdan saqlanish;

– Yolg‘on, qalbaki narsalardan saqlanish;

– Mast qiluvchi narsalardan saqlanish.

3. Donishmandlik – bu buddaviylikning asosiy maqsadi bo‘lib, narsalar tabiatini to‘g‘ri tushunishdan iborat.

Yuqorida ko‘rsatilgan uch amaliyot bosqichini o‘tagan inson oxir oqibatda oliy saodatga, ya‘ni nirvana holatiga erishadi. Nirvana so‘zma-so‘z “o‘chish, so‘nish” ma‘nolarini anglatadi. Unda hayotning har qanday ko‘rinishiga intilish yo‘qoladi.

Buddaviylikning yoyilishida Sangha - buddaviylik jamoalarining roli katta bo‘lgan. Ular yilning ob-havosi yaxshi bo‘lgan 9 oyida shahar-shahar, qishloq-qishloq yurib, ular aholisini buddaviylikka da‘vat qilib, ularga Buddha ta‘limotini o‘rgatib yurishgan. Faqatgina Musson yomg‘irlari tinmay quygan 3 oydagina o‘z ibodatxonalarida muqim bo‘lib ibodat bilan shug‘ullanganlar.

Miloddan avvalgi 273-232 yillarda hukmronlik qilgan Imperator Ashoka davri buddaviylikning keng hududga yoyilishiga katta imkoniyatlar yaratdi. Ashoka o‘zining ilk hukmronlik paytidanoq buddaviylikka e‘tiqod qila boshladi. U buddaviylikka, monaxlariga, ularning Hindiston bilan chegaradosh davlatlarga qilgan missionerlik harakatlariga xayrixohlik qildi. Ular o‘z da‘vatlari asosida biron-bir erlik aholi yoki ruhoniylar tomonidan qarshilikka uchrasalar ham hech qanday qarshi harakat qilmay, o‘z yo‘llarida davom etganlar. Agar mahalliy aholi tomonidan o‘zlariga nisbatan xayrixohlik sezilar, o‘sha erga ko‘proq ahamiyat berib, ularni ko‘proq da‘vat qilishgan.

Buddaviylik jamoalari har qanday boshqa din, madaniyat va urf-odatlar qamrovida yoki aralashuvda bir necha yuz yillab o‘zlarini saqlab qolish hamda fursat

kelganda ularga o'z ta'sirlarini o'tkazish qobiliyatiga egadirlar. Ularning bu xususiyatlari Hindistonda musulmon hukmdorlar davrida, Shri-Lankada portugallar, gollandlar va inglizlar mustamlakasi davrida, Xitoy va Yaponiya konfustiychilari davrida, Janubi-Sharqiy Osiyoga buddaviylikning yoyilishida yaqqol namoyon bo'lgan.

Buddaviylikning maxayana yo'nalishi Xitoyga milodning birinchi asrida kirib kelgan. III-VI asrlarda buddaviylik Xitoy hududida keng tarqaldi. Bu vaqtda poytaxt yaqinidagi Loyana hamda Chanani kabi shaharlarda 180 ga yaqin budda ibodatxonalari hamda diniy markazlar faoliyat yuritgan.

Maxayananing shakllanishida Kushon davlatining roli katta bo'lgan. Mana shu erdan, Kushon davlatidan, ayniqsa, Kanishkaning hukmronlik davridan so'ng buddaviylikning maxayana yo'nalishi Sharqda, Markaziy Osiyoning davlat va shaharlariga tarqala boshladi. Buyuk Ipak yo'li orqali birinchi buddaviylik targ'ibotchilari Xitoyga kelgan edilar. Keyingi buddaviylar buddaviylikning Xitoyda paydo bo'lishi haqida ko'plab rivoyatlar va afsonalar to'qiganlar. Biroq Xitoy manbalarida ham, buddaviylar rivoyatlarida ham Xitoydagi birinchi buddaviy haqida biror aniq ma'lumot mavjud emas. Mazkur eslatmalar ichida mashhurrog'i imperator Min-Dining tushi haqidagi xabar hisoblanadi. Aytilishicha, u tushida oltindan yasalgan bir but ko'rgan, uning Buddha ekanligini maslahatchisi Fuidan so'rab bilgach, milodning 60-yillarida Buddha haqida ma'lumotlar hamda diniy matnlar keltirish uchun Hindistonga elchilar yuborgan. Shundan so'ng Xitoyga Hindistondan bir necha buddaviylik targ'ibotchilari kelib, ular uchun maxsus qurilgan "Baymasi" (oq ot ibodatxonasi)ga joylashgan. Biroq tadqiqotchilarning aniqlashlaricha, bu kabi rivoyatlar ilmiy asosga ega emas. Xitoy hududiga kirib kelgan birinchi buddaviy kim ekanligi, qachon kirib kelganligi aniq emas.

Buddaviylikning xitoylashuvi va keng tarqalish jarayoni qiyin va murakkab kechgan. Buddaviylikning ilk g'oyalari va targ'ibotchilari Xitoyda paydo bo'lgandan boshlab bir necha asrgacha uning tarqalish jarayoni davom etdi. Buddaviylik Xitoy hududida keng yoyilishi bilan alohida yangi shakl ham kasb etdi. IV-V asrlarda buddaviylik katta muvaffaqiyatlarga erishdi. Ushbu ta'limot o'lkaning janubiy viloyatlariga yanada chuqurroq kirib bordi. IV asrning oxirida Sharqiy Stzin davlatining o'zida 1786 ta buddaviylik ibodatxonasi, 24 ming monax mavjud bo'lgan. IV asrning o'rtalariga kelib Xitoyda ayollar ibodatxonalari, ayol monaxlar va tinglovchilar paydo bo'lgan. Sal o'tmay, IV asrning oxiriga borib, podshohlar buddaviylik ibodatxonalariga tez-tez katta miqdordagi xayriyalar beradigan bo'lganlar. Xususan, imperator Siyaou-di 381 yil birinchi bo'lib o'zini buddaviy deb e'lon qildi va o'z saroyida ibodatxona barpo qildirib, unga monax keltirishni buyurdi. Lyao sulolasidan bo'lgan U-di hokimligi davrida (502-549) buddaviylik mamlakat janubida rasmiy din etib e'lon qilingan edi.

Shunday qilib, buddaviylik miloddan avvalgi 1 ming yillik oxirlarida Shri-Lanka, Markaziy Osiyo hamda Old Osiyoni o'z ichiga olgan Kushon imperiyasiga kirib keldi. Bizning diyorimizda olib borilgan arxeologik qazilmalar asnosida O'ratepa, Dalvarzintepa, Quva, Zartepa, Qorovultepa, Ayritom mavzellaridan topilgan Shakyamuni sanamlari, hayvon haykalchalari va ramziy g'ildiraklar

guvohlik berishicha, Kushon imperiyasida buddaviylikka katta ahamiyat berilgan.

Buddaviylik milodning I asrida Xitoy, IV asrda Koreya, VI asrda Yaponiya, VII asrda Tibet, XIII asrdan XVI asrgacha Mongoliya, XVII asrdan XVIII asrgacha Buryatiya va Tuva, XIX-XX asrlarda Amerika va Evropa qit'alariga kirib borgan.

Buddaviylik o'z ta'limotida hech qachon boshqa xudolarga sig'inishni taqiqlamagan. Budda ularga ibodat qilish insonga vaqtincha tasalli berishi mumkin, biroq ular nirvana holatiga olib bormaydi deb aytgan. Shu sababli, buddaviylik ta'limoti turli joylarda yoyilishi bilan ular ibodat qilib kelgan xudolari yoki ulug'langan shaxslari timsollari ibodatxonalarni egallagan.

Masalan, Hindistonning buddaviylikka mansub xudolari "dunyoni yaratuvchi Braxma", "chaqmoq va momaqaldiraq xudosi Indra", "hunarmandchilik ishlari xudosi Xatimanu", Tibetda "Tibet eposi qahramoni Baser" timsoli, Mo'g'ulistonda Chingizxon kabi milliy panteon buddaviylik ilohlari sifatiga aylandi. Biroq bu panteonlar Nirvana holatiga olib bormaydi. Faqatgina Budda nirvanaga olib boradi va insonni qiynoqdan qutqaradi.

Buddaviylik ta'limoti bir qator devon shakliga keltirilgan to'plamlarda bayon qilingan. Ulardan eng asosiysi Tripitaka (yoki Tipitaka) – uch savat ma'nosini anglatadi. U uch qismdan iborat bo'lganligi uchun shunday nom bilan atalgan. Buddaviylikning bu yozma manbasi hozirgi davrda Shri-Lankada saqlanib qolgan. Ular – budda targ'ibotining haqiqiy bayoni hisoblangan sutra matnlari – Sutra-pitaka, rohiblik axloqi va xonaqohlar nizomlariga bag'ishlangan vinaya matnlari – Vinaya-pitaka, buddaviylikning falsafiy va psixologik muammolarini bayon qilib berishga bag'ishlangan abxidxarma matnlari – Abxidxarma-pitakadan iborat. Keyinchalik shakllangan sanskrit, xitoy, tibet, kxmer va yapon tillaridagi buddaviylikka oid adabiyotlar ancha keng tarqalgan, ammo ularning tarixiy qiymati kamroq. Budda hayotiga tegishli rivoyatlarning barchasi Tripitakada jamlangan.

3. Buddaviylikning Markaziy Osiyoga kirib kelishi Buddaviylik O'zbekistonning janubiy hududlarida yangi eraning boshlarida o'rnashdi. Buddaviylikning Hindistondan Markaziy Osiyoga kirib kelishini odatda kushonlarning hukmronligi bilan bog'laydilar. Imperator Kanishkaning hukmronligi davrida Kushon podshohligi ushbu dinning markazlaridan biriga aylangan. Milodning birinchi asrida Amudaryo havzasi bo'ylarida buddaviylik hukmron din sanalgan va bu erda arablar kelishiga qadar boshqa joylardagiga nisbatan uzoqroq vaqt saqlanib turgan.

Kushon podshohi Kanishka buddaviylik diniga e'tiqod qilgan. U zarb qildirgan tangalarda boshqa ilohiyatlar bilan bir qatorda Budda tasviri ham uchraydi. Xitoylik Syuan-Iqzyan bergan xabariga ko'ra, VII asrning boshlarida Termizda 10 ta buddaviylik monastirlari (sangarama) va mingta rohib bo'lgan.

V-VIII asrlarda Eftalitlardan keyin buddaviylik Markaziy Osiyoda tanazzulga yuz tuta boshladi.

Markaziy Osiyo xalqlari, xususan, baktriyaliklar san'atga o'z madaniy an'alarini olib kirdilar.

Buddaviylikda Budda ta'limoti va hayotining botiniy mohiyatini ifodalovchi ramz-timsollarning butun boshli bir tizimi shakllantirilgan. Ko'proq tarqalgani Budda va uning ta'limotini anglatuvchi g'ildirak yoki yarqirab turuvchi aylana tasviri.

Buddaning hayotiy aylanishlari bosqichlarini ifodalovchi ho'kiz, sher, fil, ot ramzlari keng tarqalgan (masalan, fil – Er uzra ko'tarilgan Budda ramzi).

Shuningdek, Budda tagida o'zining ilk va'zlarini aytgan muqaddas Bodxa daraxti tasviri ham buddaviylikning badiiy-diniy ramzi hisoblanadi. Arxitektura majmuasi tashkiloti buddaviylikda qat'iy qonunlar asosida amalga oshirilgan va bo'rttirib ishlangan rasmlar, haykal, tasvirlar joyi va xarakterini belgilagan.

XX asrning boshlaridayoq Amudaryoning o'ng qirg'og'ida buddaviylikka oid ko'p sonli tangalar, haykaltaroshlikka oid mayda tasvirlar va boshqa yodgorliklarni topganlar; ko'pincha ular qimmatbaho metallar – oltin yoki kumushdan yasalgan (odamlar va hayvonlarning haykalchalari).

1927 yilda Sharq madaniyatlari muzeyi ekspeditsiyasi qadimiy Termizni o'rganish bo'yicha ilmiy-tadqiqot o'tkazib, u erda qator grek-buddaviylik yodgorliklari mavjudligini aniqladi. Termiz arxeologik kompleks ekspeditsiyasining (TAKE) ishlari natijasida Qoratepa va Chingiztepa balandliklarida ikkita yirik buddaviylik monastiri bo'lganligi aniqlandi va buddaviylik me'morchiligi va haykallarining parchalari topilgan o'nlab joylar qayd etildi.

Ular orasida Ayritom shaharchasi alohida o'rin egallaydi. U Termizdan 17 km. masofada, Termizdan Pomirol di o'lkalariga ketaverishda, Amudaryoning qadimiy kechuvi yaqinida, tik qirg'oqning o'ng tomonida joylashgan. Mazkur joyning o'rta asrga qadar davri haqidagi batafsil ma'lumotlar VII asrda yashab o'tgan Xitoy ziyoratchisi Syuan-Ijzyan tomonidan qoldirilgan. Ko'hna shahar uch tomoni devor bilan o'ralgan tepalik mavjud va tepalik tevaragidagi qishloq qoldiqlaridan iborat. Ko'hna shaharning sharq tarafida aftidan buddaviylik stupasiga o'xshash minora shaklidagi xom g'ishtdan qurilgan bino joylashgan. Arxeologlar bu binoni buddaviylik monastiri deb hisoblaydilar. Bu monastir o'z ichiga ibodatxonalardan tashqari rohiblar uchun yotoqxona va qator xizmat xonalari, ya'ni oshxona, omborxonalarni oladi.

Ayritom monastirlar qishlog'iga hindistonlik qandaydir buddaviylik jamoasi a'zolari tomonidan asos solingan bo'lishi ehtimol. Ayritom monastir qishlog'i hududida mavjud ishlab chiqarish hunarmandchiligidan kulolchilik, metall buyumlar ishlash, idish-tovoqlar ishlab chiqarish, mergel ohaktoshdan me'moriy detallar ishlash kasblari aniqlandi.

Ayritomdagi ibodatxona buyumlaridan quyidagilar topildi: ostida Budda nurlangan daraxt ramzidagi besh qavatli loydan yasalgan chaytya, u odatda diniy marosimning idishi – relikvari ustida bo'lgan yoki stupaning sirtqi qismi bo'lib xizmat qilgan; yana ustida palmetta tasvirli gardish ushlagan o'smir ifodalangan tosh topilgan bo'lib, aftidan, u yigit donator-ibodatxona xizmatchisi bo'lgan; bodxisatvaning bolalikdagi o'yinlari haqidagi xotiralar bilan bog'liq bo'lgan, buddaviylarning sevimli tasviri – loydan yasalgan qo'y kallasi; loydan yasalgan

stolchalar – diniy marosim buyumlari uchun poya hisoblanib, ularga Buddaning o'tirgan holdagi haykal-namunalari qo'yilgan.

Qoratepa nomi bilan mashhur tepalik buddaviylikning eng yirik ruhoniylar markazi hisoblangan. Kushonlar davrida Qoratepa Termizning tashqi devori himoyasi ostida shahar tashqarisida joylashgan.

Buddaviylik tarqalgan davrda qadimiy e'tiqodlar ta'sirining barqarorligi haqida qo'sh alanga qurshovida o'tirgan Budda tasviri guvohlik beradi. Uning yonida IV-V asrlarga tegishli bo'lgan va tirnab yozilgan baktriya yozuvida "buddamazda" so'zi ifodalangan.

1963 yilda Qoratepa sharqidan sakson metr narida Fayoztepa ibodatxona-monastiri majmui ochildi. Fayoztepa bino rejasi to'g'ri turtburchakdan iborat alohida turgan stupa shakliga ega. Bino uchta teng qismlarga bo'lingan bo'lib, ularning har biri ichki hovliga ega bo'lgan. Bir qismi, aslida yashash xonasini o'z ichiga olgan monastir bo'lgan. Unda buddaviy rohiblar yashaganlar. Bundan tashqari bu erda yordamchi xonalar bo'lgan. Ikkinchi qismi – ovqatlanadigan xona, oshxona, non yopadigan xona. Uchinchisi, ibodatxonaga o'xshagan markaziy xona. Devorlari xom g'isht va paxsadan qurilgan bo'lib, somonli loy bilan suvalgan va oqlangan.

Ibodatxona to'rtburchakli hovliga ega bo'lib, uning atrofiga shu xovliga chiquvchi 19 ta bino joylashgan. Hovlini barcha to'rt devori bo'ylab supa qilingan bo'lib, ular muqaddas ohak toshlari asosida qurilgan ustunlarga suyanib turgan ayvon bilan yopilgan. Hovli devorlari naqshlar bilan qoplangan. Xususan, markazida ibodatxona tasvirlangan janubi-g'arbiy devorda rohib kiyimidagi Budda chizilgan bo'lib, uning atrofini kichik Budda haykalchalari o'rab turibdi. Mehrob devorlari ham yozuvlar bilan qoplangan. Devorlardan birida ikkita tik turgan Budda suratlari tasvirlangan bo'lib, ularning har ikki tarafiga ikkita ayol ko'rinishlari tasvirlangan. Qarama-qarshi devorda sovg'a ulashuvchi erkaklar tasvirlangan, bundan tashqari boshqa mazmundagi suratlar ham mavjud. Chizmalarning o'ta qimmatbaholigidan tashqari, Buddalarning bu jonli tasviri dunyodagi eng qadimgi sanaladi. Ular milodiy I-II asrlarga tegishlidir.

1962 yilda Surxondaryo viloyati, Sho'rchi tumanida joylashgan Dalvarzintepa degan joyda buddaviylik ibodatxonasi, vino tayyorlash qurilmalari, dafn qilish joyi – naus topilgan. Shahar hududida kulol, hunarmand va boy zodagon uylarining qoldiqlari, shuningdek, mashhur oltin dafina va fil suyagidan yasalgan shaxmat donalari topilgan.

Markaziy Osiyo hududlarida birinchi marta loydan yasalib yaxshi saqlangan Budda tasviri, ko'plab haykalchalar, bezaklar, diniy marosim buyumlari va tangalar topilgan, ular II asr oxiri III asr boshidagi buddaviylik ibodatxonasining markaziy binolari ichida saqlangan.

Boshqa binolarda katta miqdorda haykalchalar bo'laklari, taqinchoqlar topilib, ularning ko'pchiligiga oltin suvi yuritilgan. Budda tasvirlangan rasm parchalari, ko'plab sopol idishlar, jumladan: devorlarida qadimgi yunon, hind yozuvidagi braxma bitiklari saqlangan ko'za qoldiqlari, chiroqlari topilgan.

1957 yilda Farg'ona vodiysidagi Quva shahri vayronalarida arxitektura va

haykaltaroshlikning ajoyib namunasi bo'lgan buddaviylik ibodatxonasi qoldiqlari topilgan. Ushbu ashyoviy dalillar Farg'ona viloyatida VII asrda buddaviylik dini keng tarqalganini tasdiqlaydi. Holbuki, bu davrda Markaziy Osiyoning boshqa hududlarida zardushtiylik dini hukmron bo'lgan.

1974 yilda Zartepada O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Arxeologiya institutining qazish ishlari olib borilishi natijasida buddaviylik ibodatxonasi topilgan. Bu erda Buddaning oltin suvi yuritilgan haykali va ikkita bronza shamdon topilgan.

O'tilgan mavzu bo'yicha savollar

1. Buddaviylik qanday tarixiy jarayonda kelib chiqdi?
2. Buddaviylik qanday ta'limotni ilgari suradi?
3. Bu din qachon va qanday yo'l bilan Markaziy Osiyoga kirib keldi?
4. O'lkamizning qaysi mintaqalarida buddaviylik yodgorliklari saqlangan?
5. Buddha haqida mavjud afsonalarni solishtiring.
6. Buddaviylikka Hindistonning boshqa dinlarining ta'sirini tahlil qiling.
7. Buddaviylikning Markaziy Osiyoda egallagan mavqei haqida ma'lumot bering.
8. Xitoyda buddaviylikning paydo bo'lishi va taraqqiyoti haqida ilmiy ma'ruza tayyorlab kursdoshlaringizga taqdim qiling.

Adabiyotlar

1. Markaziy Osiyo dinlari tarixi / Mas'ul muharrir Sh.Yovqochev. – T.: Toshkent Davlat sharqshunoslik instituti, 2006.
2. Mo'minov A., Yo'ldoshxo'jaev H., Rahimjonov D., Komilov M., Abdusattorov A., Oripov A. Dinshunoslik. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan darslik sifatida tavsiya etilgan. – T.: Mehnat, 2004.
3. Nizomiddinov N. Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyo diniy-falsafiy ta'limotlari. – T., 2010.
4. Василев Л.С. История религий Востока. Учебное пособие для вузов. – 4-е изд. – М.: “Книжный дом “Университет”, 1999.
5. Корнеев В.И. Буддавийлик и общество в странах Южной и Юго-Восточной Азии. – М., 1987.
6. Лысенко В.Г., Теренев А.А., Шохин В.К. Ранняя буддийская философия. Философия джайнизма. – М., 1994.
7. Ставиский Б. Судбы буддавийлика в Средней Азии. По данным археологии. – М. 1998.
8. Сузуки Д.Т. Основы дзен-буддавийлика. – Бишкек, 1993.
9. Фромм Е., Судзуки Д., Марино Р., де Дзен-буддавийлик и психоанализ. – М.